

مأخذشناسی

کتاب‌های چاپ سنگی و سربی

مؤلفان

علی بودری، محمد آزادی

تهران / ۱۳۹۰

سرشناسه : بوذری، علی، ۱۳۵۷ -
 عنوان و نام پدیدآور : مآخذشناسی کتاب‌های چاپ سنگی و سربی / علی بوذری، محمد آزادی.
 مشخصات نشر : تهران: کتابدار، ۱۳۹۰.
 مشخصات ظاهری : ۱۱۵ ص.
 وضعیت فهرست نویسی : فیا
 یادداشت : کتابنامه.
 موضوع : کتاب‌های چاپ سنگی -- کتابشناسی
 موضوع : کتاب‌های چاپ سنگی -- ایران -- کتابشناسی
 موضوع : کتاب‌های چاپ سربی آغازین -- کتابشناسی
 موضوع : کتاب‌های چاپ سربی آغازین -- ایران -- کتابشناسی
 شناسه افزوده : آزادی، محمد
 رده‌بندی کنگره : ۱۳۹۰ ب۲م۹ / Z1۰۱۲
 رده‌بندی شویی : ۰۱۱/۳
 شماره کتابشناسی ملی : ۲۲۷۲۴۸۷

www.ketabdar.org
mohseni@ketabdar.org

عنوان: مآخذشناسی کتاب‌های چاپ سنگی و سربی
 مؤلفان: علی بوذری، محمد آزادی
 همکاران تألیف: ستاره تراب‌زاده، فائزه رستگار و بهاره رسول‌پور
 صفحه‌آرایی: پریسا وزیرپور (کتابدار)
 طرح جلد: محمد آزادی
 مجموعه کتابدار، ۱۸۷: کتابشناسی‌ها، ۱۳
 نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۰
 شمارگان: ۱۱۰۰ نسخه / قیمت: ۳۰۰۰ تومان
 شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۴۸۹-۷۷-۴
 نشانی توزیع: کتابدار، صندوق پستی ۱۹۷۳-۱۴۱۵۵

تلفن: ۰۲۱-۸۸۴۸۱۳۵۳ / ۸۸۹۷۹۵۶۱ / دورنگار: ۸۸۹۷۹۵۶۰ / همراه: ۰۹۱۲۱۸۸۳۵۸۱

جلد این کتاب بر اساس جلد کتابی به نام "چاپ سنگی نشان‌های دولت علیه ایران" ۱۲۵۲ ق. موجود در کتابخانه ملی ایران به شماره بازبانی ۶-۶۴۶۰ طراحی شده است. تاریخ چاپ جلد ۱۲۵۰ ق. است.

فهرست مطالب

۱۰۵	نمایه کتاب‌های چاپ سربی و سنگی	۷	دیباجه
۱۱۱	نمایه موضوع‌های کلی	۱۳	کتاب‌های فارسی
۱۱۱	تاریخچه کتاب و چاپ در ایران	۱۷	مقاله‌های فارسی
۱۱۱	تاریخچه کتاب مصور در ایران	۵۵	مقاله‌های دایره‌المعارف‌های فارسی
۱۱۱	تکنیک چاپ سربی و سنگی	۵۷	پایان‌نامه‌های فارسی
۱۱۲	مجموعه‌ها و فهرست‌ها	۶۵	کتاب‌های غیرفارسی
۱۱۲	معرفی و نقد فهرست‌ها و کتاب‌ها	۶۷	مقاله‌های غیرفارسی
۱۱۲	نمایشگاه‌ها	۷۷	مقاله‌های دایره‌المعارف‌های غیرفارسی
۱۱۳	نمایه مجلات	۷۹	نمایه افراد و عنوان‌های فارسی
۱۱۵	نمایه دانشگاه‌ها	۱۰۱	نمایه افراد و عنوان‌های غیرفارسی

دیباچه

بر دارایان فنون معقول و دانایان علوم منقول مخفی نیست [که] هر مطلوبی که طرق وصل به آن متعدده باشد، هر آینه اقرب و اسهل ایصالات و آسانترین اتصالات به آن عقلاً و نقلاً دلپذیر و پسندیده خواهد بود؛ بنابراین، گوییم لاشک طالبان علوم را احتیاج به کتب علمیه و نسخ صناعیه در غالب اوقات دچار خواهد بود. خود ظاهر است که اگر فهرستی در باب کتبی که به سمت باسمه و طبع چاپ پیوسته باشد، در دست باشد، اطلاع ایشان که به حضور مطلوب خویش به طریق اسهل، پذیرای وجود خواهد گشت و چون ذکر کتب علمیه موجود معموله دال بر وفور علم و ترقی مرتبه آن و کثرت ممارسین است، انباء علی هذا، فهرستی در باب اسامی کتاب‌ها [مقالات و رساله‌های علمی] که [در باب کتب چاپی متقدم] انطباع یافته است، مذکور می‌داریم تا مناظران را تذکره حاصل آید^۱.

فهرست پیش رو شامل اطلاعات ۳۷ کتاب، ۴۷۷ مقاله مکتوب، دیجیتالی و مدخل دایره‌المعارف و ۷۴ پایان‌نامه به زبان فارسی و ۱۳ کتاب و ۷۱ مقاله مکتوب و مدخل دایره‌المعارف به زبان‌های غیر فارسی در موضوع کتاب‌های چاپ سنگی و سربی فارسی است. این منابع به زبان‌های فارسی، انگلیسی، روسی، فرانسوی، آلمانی و ارمنی هستند که از ابتدا تا پایان پاییز ۱۳۸۹ در ایران و خارج از ایران به چاپ رسیده‌اند. کتاب حاضر مشتمل بر پنج بخش اصلی، کتاب‌ها، مقالات، مدخل‌های دایره‌المعارف‌ها و پایان‌نامه‌هاست که به تفکیک منابع فارسی و منابع غیرفارسی طبقه‌بندی شده است.

ایده جمع‌آوری اطلاعات پژوهش‌های پیشین در این باب از سال‌ها پیش در ذهنم شکل گرفته بود؛ چرا که بارها در حین پژوهش در موضوع کتاب‌های چاپ سنگی و سربی، با نقیصه عدم اطلاع از پژوهش‌های پیشین مواجه شده بودم و از طرف دیگر، بسیار دیده بودم که در اغلب پژوهش‌های دیگران، به منابع شناخته شده ثابتی استناد

۱. برگرفته از مقدمه فهرست کتاب‌های چاپ شده توسط حاجی موسی در انتهای کتاب چاپ سنگی گنجینه نشاط، ۱۲۸۰ ق. با اندکی دخل و تصرف.

می‌شود و بسیاری از پژوهش‌های ذی‌قیمت از نگاه محققان دور مانده و در میان صفحات مجلات مدفون شده است. پس، با همکاری دوست جوانم، آقای محمد آزادی، در پی یافتن کتاب‌ها، مقالات و رساله‌های علمی مرتبط با کتاب‌های چاپ سنگی و سربی، به کتابخانه‌ها سرک کشیدیم و برگه‌های زیادی را سیاه کردیم. اکنون، مایه شادمانی است که پس از سالی تکاپو و جستجو، برگه‌ها سامان گرفتند و بعد از چند نوبت نمونه‌خوانی، غلط‌گیری و حک و اصلاح، فهرست حاضر در اختیار پژوهشگران و علاقه‌مندان قرار می‌گیرد.

در فهرست حاضر، کتاب‌ها، چه فارسی و چه غیرفارسی، شامل تاریخ‌نگاری‌های چاپ، مجموعه‌های تصاویر و فهرس کتاب‌های چاپ سنگی هستند. این کتاب‌ها تماماً به موضوع کتاب‌های چاپ سنگی یا سربی پرداخته‌اند و چنانچه مقاله‌ای از مقالات یک کتاب و یا بخشی از آن درباره این موضوع باشد، مشخصات این مقاله از درون کتاب استخراج شده و در بخش مقالات ذکر شده است. در این بخش کتاب فهرست کتاب‌های فارسی تألیف خان‌بابا مشار نیز قید شده، چرا که یکی از کتاب‌های مرجع در این حوزه است و به معرفی کتاب‌های چاپی، با ذکر سربی یا سنگی بودن آنها، می‌پردازد.

جستجوی مقالات در ابتدا، از مجلاتی که به تجربه می‌دانستم جستارهایی در این موضوع دارند، از جمله صنعت چاپ، راهنمای کتاب و بررسی‌های تاریخی، آغاز شد. مأخذ و منابع این مقالات، راهنمای یافتن مقالاتی در مجلات دیگر شد. پس از آن، کار برپایه بررسی مجلات تخصصی نسخه‌پژوهی، کتابداری، ادبیات و هنر ادامه یافت. نخستین جستجو، کتابخانه‌های تخصصی و عمومی و دفاتر مجلات جاری بودند که استفاده از آنها مشکلاتی متعدد به همراه داشت. از طرفی آرشيو بسیاری از کتابخانه‌های معتبر و ریشه‌دار از مجلات قدیمی خالی بود و مجلات جدید این کتابخانه‌ها نیز تا مدت‌ها در صحافی به سر می‌بردند و از طرف دیگر، دفاتر مجلات نیز آرشيو ناکامل خود را بی‌مزد و منت در اختیار کسی قرار نمی‌دادند. یافتن تک شماره کسری مجله‌ای وقت زیادی تلف می‌کرد و گاهی نیز نتیجه این جستجو هیچ بود.

به‌جز جستجو در مجلات ادواری، از دو منبع دیگر نیز برای یافتن مقالات استفاده شد. نخست، کتاب فهرست مقالات فارسی تألیف ایرج افشار (از مجلد یک تا هفت)، که یکی از مراجع اصلی هر کار پژوهشی در زمینه تحقیقات ایرانی است. جستجو در این کتاب براساس نمایه موضوعی، نمایه مؤلفین و بررسی فصول مرتبط با کتاب و کتابخانه بود. دوم، وب‌سایت‌های اینترنتی که جدیداً به جمع‌آوری و ارائه مقالات مجلات می‌پردازند. این سایت‌ها نیز بر اساس کلیدواژه‌های موضوعی و نام مؤلفین پرکار و

متخصص جستجو شدند. تا حد امکان تلاش شد مقالات یافته‌شده براساس دو شیوه اخیر، بازیابی و مطالعه شوند.

منابع دیجیتالی براساس مقالات دو سایت شکل گرفتند. نخست، سایت کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، که متولی نشریه دیجیتالی شمسه است، و دوم، سایت ایرانشناسی، که به همت چند نفر از کتابداران کتابخانه مجلس شورای اسلامی راه‌اندازی شده است. غالباً مقالات سایت اخیر، دیر یا زود، در مجله پر ورق پیام بهارستان به چاپ می‌رسد.

مشخصات مدخل‌های مرتبط با چاپ در ایران، که در دایره المعارف‌های چاپ شده فارسی و غیرفارسی چاپ شده، نیز در بخش جداگانه‌ای آورده شده است. مقالات متأخر دایره المعارف ایرانیکا، که هنوز نسخه چاپی آن وجود ندارد و تنها در وب‌سایت این دایره المعارف قابل دسترسی است، با عبارت "online" از منابع چاپ شده تمیز داده شده است.

پایان‌نامه‌ها، از طریق سایت‌های جستجوی کتابخانه‌ها جستجو شده‌اند. همچنین، تلاش شده نتایج جستجوهای رایانه‌ای با اطلاعات دفتر ثبت پایان‌نامه‌ها کامل شود. اطلاعات پایان‌نامه‌های دانشگاه‌های تربیت مدرس و الزهرا از طریق سایت اینترنتی و براساس کلیه رشته‌های هنری، دانشگاه سوره و دانشکده هنر دانشگاه شاهد براساس دفتر ثبت پایان‌نامه‌ها، دانشگاه تهران براساس جستجوی رایانه‌ای در همه رشته‌ها و دانشگاه هنر براساس دفتر ثبت و کتاب چکیده و نمایه پایان‌نامه‌های تحصیلات تکمیلی دانشگاه هنر تألیف صدیقه شوشهریز، جمع‌آوری شده است. پایان‌نامه‌های دانشگاه‌های هنر اصفهان و هنرهای اسلامی تبریز نیز با مراجعه به برگه‌دان و دفتر ثبت بررسی شد که حاصلی نداشت و پایان‌نامه مرتبطی یافت نشد. استفاده از منابع کتابخانه دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی چندان آسان نبود. جستجوی رایانه‌ای چندان مطمئن به نظر نمی‌رسید و برای اطمینان از درستی کار، به دفتر ثبت گروه گرافیک و تصویرسازی مراجعه شد. جالب آنجاست که برخی از پایان‌نامه‌های قدیمی این دانشگاه، که در گذشته به آنها مراجعه کرده و یا در منابع کتاب‌های دیگر از آنها نشانی یافته بودم، در کتابخانه قابل بازیابی نبود. در پی یافتن آنها، با هزار افسوس مطلع شدم که به بهانه کمبود فضا، پایان‌نامه‌های قدیمی را دور می‌ریزند و معدوم می‌کنند! با این حال، چنانچه پایان‌نامه‌ای قدیمی را در کتابخانه فعلی نیافتم، اما نشان آن را در منابع پژوهش‌های دیگر و یا در برگه‌های قدیمی خودم دیده بودم، به آن اشاره شده است. از جمله پایان‌نامه شیوا کوکلان.

منابع غیرفارسی با مآخذشناسی دقیق به زبان اصل اثر تدوین شده است. برای تسهیل کار مراجعه‌کننده، عناوین منابع به فارسی ترجمه و نام مؤلفین نیز با الفبای انگلیسی نوشته شده است تا مراجعه‌کننده بدون نیاز به دانستن زبان اصل اثر بتواند از موضوع و مؤلف آن مطلع شود. به این ترتیب، جستجو برای یافتن منبع اصلی نیز آسان خواهد بود. چنانچه مدخل‌های غیرفارسی ترجمه و چاپ شده باشد، با علامت "←" به مدخل ترجمه شده ارجاع شده است و برعکس. تدوین و ترجمه این بخش را مرهون دوستانی هستم که به برخی از ایشان در خاتمه اشاره شده است.

برای تکمیل کار و به حداقل رساندن احتمال خطا، با بسیاری از مؤلفان آشنا تماس گرفتم و درخواست کردم اطلاعات و نسخه‌ای از مقالاتشان را در اختیار این پژوهش قرار دهند. این شیوه برای یافتن مقالات خارجی بسیار مؤثر افتاد و پژوهشگران غیر ایرانی با گشاده دستی مقالات خود را در اختیارم قرار دادند.

مدخل‌ها براساس کتاب شیوه نگارش علمی، تألیف دکتر عباس حرّی، ثبت شده است. برخی از علائم نیز براساس نیاز این پژوهش اضافه شده است. در اینجا به این علائم و اختصارات اشاره می‌شود:

- عناوین مجلات و کتاب‌ها به شکل ایرانیک ثبت شده است.
- "،" علامت فاصله میان کلمات و "-" به معنای "تا" است.
- "س" مخفف سال، "ش" مخفف شماره، "م" مخفف شماره مسلسل و "ج" مخفف جلد است.
- نام‌های مؤلفان غیر ایرانی با حروف لاتین نوشته شده و مابقی مدخل به زبان اصلی اثر.
- عناوین مدخل‌های غیرفارسی به فارسی ترجمه شده است و چنانچه ترجمه چاپ شده‌ای از آنها موجود بوده، عنوان مدخل چاپی فارسی بی‌کم و کاست آمده است.
- "←" بعد از هر مدخل، ارجاع به مدخل آن اثر به زبانی دیگر است.
- مدخل‌هایی که مؤلف آنها شناخته شده نیست به ترتیب حروف عنوان مدخل‌ها مرتب شده است.
- مطالبی که در [] آمده به منظور توضیح بیشتر و تکمیل عنوان است.
- مقالات مسلسل یک نویسنده که با یک عنوان در شماره‌های مختلف یک مجله منتشر شده در قالب یک مدخل آمده و مشخصات هر مقاله با علامت "؛" از هم جدا شده‌اند.

- چنانچه مقاله‌ای که در مجله چاپ شده است، بعداً به شکل کتاب، یا در مجله دیگری و یا در قالب مجموعه مقالات چاپ شده باشد، اطلاعات کتاب یا چاپ دوم مقاله پس از چاپ اول مقاله در همان مدخل آمده است.

در طی سالی که بر این بررسی گذشت، تلاش شد تمام پژوهش‌ها در این حوزه شناسایی و ثبت شود با این حال، این کار نیز مانند دیگر کارهای پژوهشی خالی از خطا نیست. پیشتر، به برخی از دشواری‌های تدوین این فهرست اشاره کردم، دشواری‌های دیگری نیز وجود داشت که ذکر آنها بی‌مورد است. در عین مشکلات و کاستی‌ها، به نظر می‌رسد اکثر منابع بااهمیت در این موضوع شناسایی شده و در این فهرست آمده است. در پایان لازم می‌دانم سپاسگزار همراهان این راه باشم:

خانم‌ها نوش‌آفرین انصاری و فاطمه مرتضایی فرد از ابتدای کار راهنمای من بودند و نظرات ایشان چراغ راه این پژوهش شد.

آقای پروفسور اولریش مارزلف، استاد شرق‌شناسی دانشگاه گوتینگن و پژوهشگر ارشد دایره المعارف قصه، در ابتدای این پژوهش، اطلاعات و نسخه‌ای از مقالات خود و دیگر پژوهشگران غیرایرانی را، که در آرشیو شخصی خود داشت، در اختیارم قرار داد. همچنین، در طول این راه مشوق من بود و مقالات تازه تألیف را، برای تکمیل کار، ارسال کرد. او با اشتیاق ویراست نهایی کار را مطالعه کرد و مشکلات را تذکر داد.

خانم دکتر الیمپادا پاولونا شگلوا و آقای دکتر یولی ایوانسیان، پژوهشگران ارشد انستیتو نسخ خطی شرقی، در سنت پترزبورگ، درخواست مرا در تدوین اطلاعات تألیفات دکتر شگلوا پذیرفتند و عناوین کتاب‌ها و مقالات روسی نیز به لطف دکتر یولی ایوانسیان به فارسی ترجمه شد.

آقای مجید غلامی جلیسه، رئیس سایت بیاض، مقالاتی که در آرشیو خود داشتند و کتاب‌های کتابخانه شخصی خویش را در اختیار من قرار دادند.

خانم‌ها ثمین اسلامی زاد و یاسمین سینایی عناوین فرانسوی و آلمانی را به فارسی ترجمه کردند.

دفتر مجله پیمان تنها منبع ارمنی را تایپ و عنوان آن را ترجمه کرد.

علی بوذری

تهران، زمستان ۱۳۸۹